

نشریه علمی پژوهشی
پژوهشنامه ادبیات تعلیمی
سال نهم، شماره سی و هشتم، زمستان ۱۳۹۶، ص ۱۳۶-۱۰۵

پی‌رنگِ تعلیم
(سنجش تطبیقی باب «شیر و گاو»، در سه تحریر از کلیله و دمنه
با تکیه بر عنصر داستانی پی‌رنگ)

دکتر سیدفرشید سادات شریفی* - نسرین حیایی طهرانی**

چکیده

مروری بر تعاریف نویسندگان فرنگی و ایرانی درباره طرح (پی‌رنگ)، نشان از اهمیت انکارناپذیر آن در بررسی و تحلیل کیفیت «پرداخت داستانی» انواع روایت (از قصه‌های کهن تا روایات مدرن و پسامدرن دارد. از این منظر، این مقاله می‌کوشد قصه «شیر و گاو» را در سه روایت از کتاب‌های کلیله و دمنه بهرام‌شاهی، داستان‌های بیدپای و انوار سهیلی بررسی کند و با بیان چارچوب کلی سه روایت مورد بررسی، تفاوت‌ها و شباهت‌های

* پژوهشگر زبان و ادبیات فارسی، محقق مهمان موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مگ‌گیل کانادا

fsadatsharifi2@gmail.com

** کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی و پژوهشگر مستقل زبان و ادبیات فارسی

n_tehrani49@yahoo.com

پی‌رنگ میان روایت‌ها در این سه کتاب را بیان کند تا از این رهگذر، همگرایی‌ها و تفاوت‌های این سه مؤلف/متن در امر تعلیم را در نگرشی مطابقی‌اشکارتر سازد.

مهم‌ترین ویژگی داستان در هر سه کتاب، بیان داستان‌هایی به‌عنوان تمثیل بر درستی و روایی سخن خویش از زبان اشخاص مختلف است. در اکثر قریب‌به‌اتفاق این داستان‌ها، شخص گوینده در پایان داستان نتیجه مورد نظر خود را با جملاتی مانند «این مثل را بدان گفتم / آوردم که ...» بیان می‌کند.

در پایان این کنکاش دریافتیم که در هر دو روایت قدیم‌تر (کلیده و دمنه و داستان‌های بیدپای)، از الگوی عطف دو شخصیت اصلی داستان که به ترتیب اثرگذار اصلی (فاعل اصلی) و اثرپذیر اصلی (منفعل اصلی) هستند، پیروی می‌کنند؛ اما در روایت سوم (انوار سهیلی)، همان عنوان اخلاقی باب، عنوان روایت نیز هست و این الگو در تمام ابواب کتاب رعایت شده است و نشان از نگاه اخلاقی کتاب و زمینه‌های فکری نویسنده کتاب *انوار سهیلی* به‌عنوان یک معلم اخلاق دارد.

واژه‌های کلیدی

پرداخت داستانی، پی‌رنگ، کلیده و دمنه، ترجمه کلیده و دمنه (بهرام‌شاهی)، داستان‌های بیدپای، انوار سهیلی، ادبیات تعلیمی.

۱. مقدمه

داستان در خدمت تعلیم: شاید این عبارت، یکی از محوری‌ترین و بنیادی‌ترین چیزهایی باشد که ویژگی «هدف» دسته بزرگی از آثار «کهن» («کلاسیک» در معنای اعم آن) را توصیف می‌کند؛ دسته‌ای چنان بزرگ، که در بسیاری از انواع ادبی، مقاطع زمانی یا قلمروهای فرهنگی گروه «غالب» نیز هست. البته این امر اصلاً عجیب نیست؛ زیرا

مؤلفه‌های بنیادین نگاه انسان کهن به «هستی» (مانند اعتقاد به عالمی «برین» و فرا و ورای عالم ماده که از آن «کامل» تر و برتر است)، همه ناظر بر وجود مبدأ و هدفی برای آفرینش است؛ و در بسیاری از فرهنگ‌های کهن، دال بر وجود خالق‌ی که این «هدف» و «عمل آفریدن» هر اثر، در پرتو بود او معنی می‌یابد و هم اوست که بر اساس این هدف، «بایدها» و «نبایدها» (یا هنجار/ ارزش) را معین ساخته و با این تعیین، راه، چارچوب و هدف زیست انسان بر این کرهٔ خاکی را «معنا» دار می‌کند.

به این ترتیب، یکی از اهداف بنیادین ادبیات، نشان‌دادن همین موارد است به انگیزه و قصد ایجاد «نفرت» (گریز) از بدی و میل به خوبی که این، همان «کاتارسیس» (تزکیه) است که ارسطو، در فن شعر بدان اشاره کرده است.

به دیگر بیان، بسیار «طبیعی» است که این «جهان» بینی، «ادب» (ادبیات) را در گستره‌ای وسیع از قلمرو و تاریخ خویش، در خدمت «ادب» (قاعده و هنجار و قانون/ رعایت هنجار و قانون) درآورد. آنچه که در نگاه پیروان «کلاسی سیزم» (به‌عنوان بخش خاصی از دنبالهٔ بینش کهن کلاسیک) از آن به اصل «برازندگی» تعبیر می‌کنند؛ بایسته‌ای که در ژرف‌ساخت خویش، بر سه‌سُ «عقلانیت»، «زیبایی» و «اخلاق» تکیه دارد و از همین رو با وجود تمام تفاوت و صیرورتی که در طول زمان و در فرهنگ‌ها و اوضاع گوناگون به تبع تفاوت در تعاریف و حدود این سه پایه داشته، همواره به‌عنوان روحی جاری در کالبد ادبیات و خلق اثر ادبی، بدان معنا بخشیده است.

بر چنین زمینه‌ای، جستار پیش‌رو می‌کوشد تا در حد زبان و دانش صاحب این قلم، به بررسی و تحلیل «پرداخت داستانی» قصهٔ شیر و گاو، در سه روایت از کتاب کلیله و دمنه پردازد (کلیله و دمنهٔ بهرام‌شاهی، داستان‌های بیدپای و انوار سهیلی)^۱.

۲. مبانی نظری دربارهٔ طرح (پی‌رنگ) (Plot)^۲

تعریف طرح (پی‌رنگ): مروری بر تعاریف نویسندگان گوناگون فرنگی و ایرانی

درباره این عنصر، نشان می‌دهد که در تمام این موارد یک نقطه مشترک وجود دارد: طرح (پی‌رنگ) چارچوب یا سلسله حوادث یک داستان یا روایت است که از «رابطه» و «نظم» ویژه‌ای پیروی می‌کند و آن رابطه روابط علی و معلولی است که برخی نیز مختصر توالی زمانی را به آن افزوده‌اند (فورستر، ۱۳۵۳: ۱۱۳؛ میرصادقی، ۱۳۸۳: ۶۴؛ مستور، ۱۳۸۴: ۱۳-۱۴؛ مکاریک، ۱۳۸۴: ۱۱۶). به بیان دیگر، «عنصر کلیدی در این تعریف، مفهوم سببیت است. سببیت یا روابط علت و معلولی میان وقایع همچون ریسمانی ناپیدا وقایع داستان را به هم پیوند می‌زند. عنصر سببیت در روایت داستان نمود ندارد؛ زیرا در مجموعه‌ای پیچیده از توصیف، ایهام، گفت‌وگو، شخصیت‌پردازی و سایر عناصر داستانی محو شده است و تنها در طرح است که مجال ظهور پیدا می‌کند» (مستور، ۱۳۸۴: ۱۴).

با وجود اشتراکی که در نظر مؤلفان و نویسندگان مختلف در باب تعریف طرح و روابط علی و معلولی آن وجود دارد و باعث می‌شود «طرح» را جزو عناصر بحث‌انگیز در تعریف به شمار نیاوریم، درباره مسائل ریز و حاشیه‌ای مرتبط با آن، نقدها و اختلاف‌نظرهایی وجود دارد؛ از جمله دستغیب در نقد نظر و تعریف فورستر از پی‌رنگ که در تعاریف دیگران هم تکرار شده و چکیده‌ای از آن در سطرهای بالا گفته شد، می‌نویسد: «تعاریف و مثال‌های فورستر قانع‌کننده نیست؛ زیرا داستانی را نمی‌توان در نظر آورد که در شالوده آن طرحی موجود نباشد و داستان نیز روایت ساده تنظیم شده بر حسب توالی نیست. طرح را این‌طور می‌توان تعریف کرد: رشته‌ای از رویدادهای مرتبط مانند نمایشنامه و داستان کوتاه که به تدریج گسترش و تکامل می‌یابند. روایت ساده بدون طرح و بدون فراز و فرود در اصل علیت و گره‌گشایی ماجراست، نه داستان (دستغیب، ۱۳۷۵: ۱۳). همچنین، میریام آلوت ضمن رد اندیشه تفکیک طرح از داستان (فورستر، ۱۳۵۳: ۱۱۲-۱۱۳) بر این عقیده است: «رمان‌نویسان عموماً زحمت چندانی به

خود نداده‌اند که روشن کنند این دو اصطلاح «طرح» و «داستان» متضمن چه تفاوتی است» (آلوت، ۱۳۶۸: ۳۴۵).

زمانی که به جدایی‌ناپذیر بودن دو مفهوم «طرح» و «داستان» معتقد باشیم، درخواهیم یافت که خواننده در دنبال کردن ادامه ماجرا فقط به دنبال پاسخ به پرسش «چه شد؟» یا «بعد، چه شد؟» نمی‌رود، بلکه «چرایی» و «چگونگی» وقایع داستان را که بر زمینه‌ای علی و معلولی با یکدیگر مرتبط‌اند، نیز دنبال می‌کند.

پرسشی که با «چرا» و «چگونگی» به ذهن خواننده می‌آید، برآمده از راز و معمایی است که خواننده را هنگام خواندن داستان به تأمل و اندیشه بیشتر وادار می‌کند. به عبارت دیگر، درحالی که بخشی از توجه ذهنی خواننده به دانستن ادامه داستان معطوف است، بخش دیگر آن، در کار تأمل در چرایی ماجراهاست.

به علاوه، رابطه حوادث سازنده طرح باید معنا دار باشد و تصادف در آن نقشی نداشته باشد: «هرچه طرح، توجه خواننده را بیشتر به چراها جلب کند و او را به فکر وادارد، پیشرفته‌تر خواهد بود. به عبارت دیگر اگر توجه خواننده از چه خواهد شد به چرا چنین می‌شود یا معنی این اتفاقات چیست جلب شود، طرح پیشرفته‌تر خواهد بود» (پرین، ۱۳۶۶: ۴۰).

همچنین بابک احمدی به نقل از ریکور، تعریف موجز و مختصری از طرح ارائه می‌کند: «آن کل ذهنی یا خردگون است که بر سلسله حوادث در هر داستان حکومت می‌کند» (احمدی، ۱۳۷۰، ج ۱: ۶۳۵).

میرصادقی با استفاده از تعریف ارسطو از طرح می‌گوید: «ارسطو تعریف صریحی برای پی‌رنگ داده است و پی‌رنگ را ترکیب‌کننده حوادث و تقلید از عمل دانسته است» (میرصادقی و ذوالقدر، ۱۳۸۰: ۶۴). وی در ادامه می‌افزاید: «پی‌رنگ، وابستگی میان حوادث داستان را به‌طور عقلانی تنظیم می‌کند. پی‌رنگ فقط ترتیب و توالی وقایع

نیست، بلکه مجموعه‌ای سازمان یافته است. این مجموعه وقایع و حوادث با رابطه علت و معلولی به هم پیوند خورده و با الگو و نقشه‌ای مرتب شده است» (همان).
 معما و راز، طرح داستان را می‌گسترده و خواننده را با داستان بیشتر همراه می‌کند و آنچه طرح را به پیش می‌برد، کشمکش در داستان است.
 همچنین، «راز» موجود در داستان یا روایت بیشتر اوقات، (به غیر از برخی از رمان‌های نو)، در اوج داستان گشوده می‌شود و خواننده از هول و ولای ناشی از عدم اطلاع از آن (و دنبال کردن حوادث منتهی به اوج داستان) خارج می‌شود.
 علاوه بر این موارد، این جمله پرین اهمیت دارد: «اگر به تنهایی توصیف شود، طرح داستان همان ارتباط را با خود داستان دارد که نقشه با سفر. همان طور که نقشه سفر را می‌توان با مقیاس کوچک‌تر یا بزرگ‌تر ترسیم کرد، طرح داستان را نیز می‌توان با شرح و تفضیل کمتر یا بیشتر روی کاغذ آورد» (پرین، ۱۳۷۸: ۲۰-۲۱).

۳. بیان مسائل در تحلیل پی‌رنگ

با توجه به تمامی این موارد در بررسی و شناخت طرح یا پی‌رنگ در مقاله حاضر، می‌توان سرفصل‌ها و پرسش‌های پنج‌گانه زیر را مطرح کرد:

۳-۱. نام اثر: با توجه به اینکه «پی‌رنگ» هر روایت، خلاصه داستان با تکیه بر روابط علی و معلولی است، باید دید آیا نام آن روایت یا داستان به شکلی شایسته و اطلاع‌رسان انتخاب شده است و با پی‌رنگ ارتباط دارد؟

۳-۲. نقش «تصادف» در روایت: آیا گسترش و پرداخت وقایع و حوادث داستان، به ویژه زمینه‌های شکل‌گیری واقعه / حادثه یا وقایع / حوادث اصلی داستان از طریق شخصیت‌ها صورت می‌گیرد یا تصادفی است؟

۳-۳. «ناهمسازی»های ساختاری منطقی: عواملی که سبب بروز این پدیده می‌شوند

عبارت‌اند از: حذف در پی‌رنگ داستان، عناصر نامرتب (بی‌ربط) با پی‌رنگ، عناصر مبهم در پی‌رنگ و عناصر متناقض. در بررسی این موارد می‌توان این پرسش‌ها را طرح کرد: آیا حادثه یا واقعه‌ای مرتبط با پی‌رنگ داستان از آن حذف شده است؟ اگر بله، این حذف چه تأثیری بر پی‌رنگ داشته است؟ و آیا می‌توان حادثه یا واقعه‌ای نامرتب با کلیت داستان یا متناقض با جزء یا اجزایی از آن داستان یا عناصری مبهم به لحاظ یکی از عوامل کیفیت، امکان وقوع، زمینه‌ها و علت در طرح پیدا کرد؟

۴-۳. گره‌گشایی و پایان‌بندی داستان: گره‌گشایی و پایان‌بندی داستان چگونه

است؟ آیا داستان به تدریج به انتهای خود نزدیک می‌شود یا ناگهانی پایان می‌پذیرد؟

۵-۳. باورپذیری و جذابیت روایی: (به‌عنوان جمع‌بندی و نتیجه‌گیری از

پرسش‌های پیشین): آیا طرح داستان منطقی و باورپذیر و جذاب است و کنجکاوی خواننده به نحوی شایسته برانگیخته می‌شود که از ابتدا تا انتهای داستان برای خواندن و به پایان رساندن ماجرا کشش داشته باشد؟

۴. گزارشی از چارچوب کلی سه روایت مورد بررسی

۴-۱. محل قرارگرفتن این داستان (بدون در نظر گرفتن دیباچه‌ مصنف): در کلیله و دمنه نصرالله منشی (بهرام‌شاهی)، سه عنوان اصلی پیش از عنوان باب شیر و گاو قرار گرفته است؛ بدین صورت: ۱. مفتوح کتاب بر ترتیب ابن المقفع؛ ۲. تمهید بُرزُومهر بختکان و باب بُرزویه طیب. در داستان‌های بیدپای نیز سه باب با محتوایی مشابه و عناوینی متفاوت پیش از متن اصلی دیده می‌شود؛ بدین قرار: ۱. داستان برزوی پزشک که کتاب کلیله و دمنه از هندوستان را چگونه آورد؛ ۲. آغاز کتاب کلیله و دمنه؛ ۳. اول این داستان که برزوی پزشک در آغاز سخن بیفزوده است.

اما در کتاب *انوار سهیلی*، ترتیب متفاوت است: این کتاب با دیباچه مؤلف آغاز

می شود که در انتهای آن ابواب کتاب را برشمرده است (شامل ۱۴ باب، ان^۳، ۱۱) و بلافاصله باب نخست آغاز می شود. این باب، در متن کتاب «در اجتناب از قول ساعی و نمام و اهل غرض» (همان: ۱۲-۱۶۶) است، اما ۵۱ صفحه نخست آن کلاً به مبحثی دیگر در باب منشأ کتاب پرداخته که این عنوان در فهرست کتاب از تیتیر پیش گفته جدا شده که با کمال تعجب هر دوی این عناوین «باب اول» نام دارند و در متن نیز تفاوتی با فهرست هست که عنوان اول («در اصل و منشأ کتاب کللیه و دمنه») بر خلاف فهرست حذف شده و همه مطالب به عنوان بخشی از باب «اجتناب از...» تلقی شده و به چاپ رسیده است (همان، ۱۱-۶۲).

۲-۴. محتوای صفحات آغازین متفاوت در *انوار سهیلی*: به دلیل این تناقض و آشفتگی آشکار، محتوای این صفحات در همین جا مرور می شود تا از اصل بحث ما جدا شده باشد:

شروع باب با حکایت همایون فال است که پادشاهی در اقصای چین بود و وزیرش خجسته رای (که همایون فال بی مشورت او هیچ نمی کرد). اتفاقاً شاه روزی عزم شکار می کند و پس از اتمام شکار از شدت گرما بی تاب می شود و ملجائی می جوید که خجسته رای او را به کوهی بلند در آن نزدیکی می برد. در آن جایگاه خرم و پدram، چشم همایون فال به درختی پوسیده تن و میان تهی می افتد که لانه زنبوران شده است (در اینجا بحثی فرعی در باب زنبوران گشوده می شود که ارتباطی با سیر مطلب اصلی ندارد (همان: ۱۷ به بعد) و بهانه ای است برای مقایسه زنبور و انسان که در آن شاه به نتیجه ضرورت عزلت اخلاقی عرفانی می رسد (همان: ۱۹)؛ اما وزیر با نظر شاه مخالفی و اخلاقی عرفانی دارد که در سه محور باز می شود: اخلاق فردی شاه، استشهاد دینی و بحث سیاست در معنای سیاست و تدبیر جامعه/مدن و در نهایت، بحث شاه و وزیر، به ذکر مثال رای دابشلیم (پادشاه بزرگ) و بیدپای از زبان خجسته رای منتهی می شود که

شاه مشتاق شنیدن داستان او می‌گردد:

چون کار ملکِ رای دابشلیم قرار و استقرار و سامان می‌گیرد، بخشش فراوان می‌کند و چون شب‌هنگام می‌خوابد، پیری روشن‌ضمیر و نورانی را به خواب می‌بیند که به او می‌گوید: به پاداش بخشش فراوانی که کردی، به گنجی شایان خواهی رسید. پس برای یافتن آن علی‌الصباح به سمت جانب شرقی مملکت رو. پس، شاه رفتن آغاز می‌کند و در راه به راهنمایی پیری بر در غار نشسته، درمی‌یابد که در آن جایگاه گنجی است. پس غار را می‌کاود و در آن صندوقی می‌یابد با قفلی بسیار محکم که در آن دُرّجی بسیار درخشانده نهفته. این دُرّج حاوی نامه‌ای است به خطی غریب، از هوشنگِ پادشاه که در آن نوشته است: این نامه را برای رای دابشلیم گذاشته‌ام و دربرگیرندهٔ وصیتی است که شاهان را از آن گریز نیست (شامل چهارده وصیت) و هر وصیت داستانی مقرر و حکایتی معتبر دارد و اگر شاه تفصیل آن را خواهد، باید به جانب سرانندیب رود. پس شاه با دو رای صادق در باب این سفر مشورت می‌کند. آن دو مخالف سفرند و شاه موافق (در این بین مکالمه و محاجه‌ای درمی‌گیرد و در ذیل آن سه حکایت می‌شود: ۱. دو کبوتر به نام‌های بازنده و نوازنده - که بازنده به جهت سفر کردنش در سختی و بند می‌افتد - [از زبان وزیر جهت نهی سفر]؛ ۲. حکایت باز تیزپرواز در لانهٔ زغن؛ و در دل آن حکایت گربهٔ پیرزن و گربهٔ حاکم از زبان زغن؛ و نیز در دل آن حکایت‌های متعدد فرعی از زبان زغن و باز، زبان شاه [در تأیید سفر]؛ ۳) حکایت پلنگ در بیشهٔ بصره از زبان شاه [برای تأیید سفر]. در نهایت شاه به سفر می‌رود و در آنجا غاری می‌یابد که می‌فهمد مسکن حکیمی به نام بیدپای است و با راه یافتن به محضر او، تفصیل حکایات را می‌شنود.

در اینجا کاشفی توضیحی در باب کتاب خود (که هر بابش در پیوند با یکی از این حکایات و وصایاست) می‌دهد (همان: ۶۱) و بدین ترتیب متن اصلی از آن پس آغاز می‌شود.

همان طور که از خلاصهٔ پیش‌گفته برمی‌آید، این صفحاتِ اضافه، خلاصه‌ای از مطالب دو روایت کلّیه و دمنهٔ بهرام‌شاهی و بیدپای (که متنی مشترک را مبنای تدوین اثر خود قرار داده بودند) را با مطالب دیگر درآمیخته و از هر مطلبی، فرصتی برای ذکر

یک گفت‌وگو در متن داستان به دست آورده و از هر گفت‌وگو بهانه‌ای برای طرح مبحث اخلاقی (به شکل «علم الاخلاق» که در کتبی چون معراج السعاده مطرح شده) به دست داده است که این نوع بهره‌برداری را می‌توان چنین خلاصه کرد:

حادثه / واقعه ← بستر گفت‌وگو ← هر گفت‌وگو ← بستر «تعلیم»

این ساختار کلی، شیوه رایج این سه کتاب است و ملاحظین واعظ کاشفی، طی این طریق و گزینش این نمط، پای بر ردپای پیشینیان خود نهاده است؛ اما حرص او به بیان مسائل «تعلیمی» (در معنی اعم آن، که هم «اخلاق» و هم «حکمت و عرفان» را در بر می‌گیرد)، سبب شده او بدین قصه‌پردازی‌ها با حجمی مفصل دست بزند.

۵. بیان پی‌رنگ مشترک بین روایت‌ها

به منظور آمادگی ذهن برای ورود به مبحث اصی (داستان شیر و گاو)، ذکر مشترکات پی‌رنگ سه روایت یادشده، در اینجا ضروری به نظر می‌رسد.

در پیوند با این مسئله، عوامل و وقایع زیر تشکیل‌دهنده این مشترکات‌اند:

۱-۵. فردی صاحب‌قدرت از حکیمی دانشمند می‌خواهد که برای وی تمثیلی در

باب «به هم خوردن دوستی دو دوست در نتیجه بدگویی شخصی دیگر» بیان کند؛

۲-۵. داستان با بیان حکایت بازرگان و پسرانش آغاز می‌شود که مال بسیار پدر را

بی‌تلاش مصرف می‌کنند؛

۳-۵. نصایح بازرگان به پسرانش سبب می‌شود که هریک به کاری مشغول گردند.

پسر بزرگ نیز بازرگانی پیش می‌گیرد و با دو گاو راهی سفر می‌شود؛

۴-۵. در راه، یکی از گاوان او در گل می‌ماند. رنجور می‌شود. بر اثر دروغ‌گویی

همراهان بازرگان تنها می‌ماند و پس از گذشت مدتی قوت می‌یابد؛

۵-۵. قوت یافتن گاو، موجب نعره‌کشیدن او می‌شود. از همین رو، شیری که در آن

نزدیکی می‌زید، می‌ترسد و برای کتمان ترس، شکار و نشاط را ترک می‌گوید و در یک

جای ساکن (بی‌حرکت و نشاط) می‌ماند؛

۶-۵. این حال شیر، توجه دمنه زیرک را جلب می‌کند و او پس از گفت‌وگو با کلیله تصمیم خود (مبنی بر تقرب جستن به شیر) را عملی می‌سازد؛

۷-۵. پس از رفتن به نزد شیر، دمنه با سخنان حکمت‌آمیز که البته به‌نوعی مطابق با خوشایند شیر به‌عنوان سلطان وحوش بیان می‌شود، توجه و تأیید وی را جلب می‌کند و رفته‌رفته از نزدیکیان او می‌شود و بر زمینه همین نزدیکی در فرصتی مناسب، اغتنام فرصت را، با شیر خلوت می‌کند و دلیل سکونش را جویا می‌شود؛

۸-۵. در پاسخ سؤال دمنه، شیر سعی در پرده‌پوشی دارد که نعره هم‌زمان گاو و تغیر شیر، طاسش را از بام می‌افکند و دمنه مأموریت می‌یابد در باب صاحب صدا کسب اطلاع کند؛

۹-۵. در فاصله رفت‌وبرگشت دمنه، شیر هراسان از توطئه خود را ملامت می‌کند، اما با بازگشت دمنه آرام می‌گیرد و می‌فهمد صاحب صدا آن‌چنان هم خطرناک نیست؛

۱۰-۵. دمنه به فرمان شیر نزد گاو می‌رود و با پیمان‌بستن و ایمن کردن وی از خشم شیر، او را به نزد سلطان وحوش می‌برد؛

۱۱-۵. در پی آشنایی شیر و گاو، روزبه‌روز بر مرتبه گاو نزد شیر افزوده می‌شود تا جایی که در تقرب از همه اقران و از جمله دمنه برمی‌گذرد؛

۱۲-۵. دمنه که چنین می‌بیند، خواب و قرار ندارد. پس نزد کلیله می‌رود و رنج دل با برادر عیان می‌سازد که کلیله به وی می‌گوید: «خودت کردی که لعنت بر خودت باد» (نقل به مضمون)؛

۱۳-۵. در ادامه، دمنه تصمیم خویش (مبنی بر خوار کردن گاو در چشم شیر) را بر کلیله عرضه می‌دارد و سپس در راستای عملی کردن آن پس از مدتی غیبت عمده، با ظاهری پریشان نزد شیر می‌رود و چون شیر از او سبب غیبت گذشته و پریشانی اینک

- را می‌پرسد، می‌گوید فهمیده که گاو می‌خواهد علیه شیر توطئه کند؛
- ۱۴-۵. شیر در ابتدا باور نمی‌کند؛ اما با استدلال‌ات و تمثیلات دمنه اندک‌اندک به جایی می‌رسد که می‌گوید: «دیدار گاو را کاره شدم» و سپس بیان می‌دارد که کسی را نزد گاو خواهد فرستاد و از وی خواهد خواست که سرزمین وی را ترک کند و به هر کجا که می‌خواهد برود؛
- ۱۵-۵. دمنه که می‌بیند به این ترتیب دروغش برملا خواهد شد، با دمدمه‌ای دیگر، شیر را منصرف می‌کند و سپس به بهانه‌ای از شیر رخصت می‌گیرد تا نزد گاو رود؛
- ۱۶-۵. دمنه دوباره با ظاهرسازی و پریشان‌نمایی نزد گاو می‌رود و کم‌کم به او می‌گوید که شیر از او برگشته است؛
- ۱۷-۵. گاو پریشان که حیرت‌زده است در گفت‌وگو با دمنه، به تدریج، دلایل روی‌گردانی شیر را بر سبیل حدس و احتمال مطرح می‌سازد؛ اما دمنه می‌خواهد این امر را به بی‌وفایی شیر و تغییر بی‌دلیل و بی‌وفایانه احوال سلطان (که در باب سلاطین خوبی نوعاً رایج است) احاله کند که سرانجام در باوراندن آن به گاو توفیق می‌یابد؛
- ۱۸-۵. پس گاو، تصمیم به قتال و جنگ می‌گیرد که دمنه منصرفش می‌سازد و گاو با ترس و لرز نزد شیر می‌رود؛
- ۱۹-۵. شیر که از دور ترس او را می‌بیند، بر اثر استدلال‌ات قبلی دمنه این امر را نشان خیانت او می‌پندارد و قبل از هرگونه سخن با او درمی‌آویزد؛
- ۲۰-۵. در گوشه میدان، کلیله و دمنه ناظر جنگ‌اند و کلیله، دمنه را بسیار ملامت می‌کند که او نمی‌پذیرد و بحث آنان به درازا می‌کشد. سرانجام در میانه این سخن، گاو به دست شیر کشته می‌شود؛
- ۲۱-۵. شیر با فراغت از قتل گاو، فوراً پشیمان و مردد می‌شود که دمنه نزد او می‌رود و باز با استدلال، او را متقاعد می‌کند که کارش صحیح بوده است (به این شکل است که باب پایان می‌پذیرد).

۶. بررسی حکایات مطرح‌شده ضمن بخش‌های مختلف پی‌رنگ

مهم‌ترین ویژگی داستان در هر سه کتاب، بیان داستان‌هایی به‌عنوان تمثیل بر درستی و روایی سخن خویش از زبان اشخاص مختلف است. در اکثر قریب‌به‌اتفاق این داستان‌ها، شخص گوینده در پایان داستان نتیجه مورد نظر خود را با جملاتی مانند «این مثل را بدان گفتم / آوردم که...» بیان می‌کند. به همین سبب، در این بخش این حکایات را ذیل دو عنوان حکایات مشترک و حکایات متفاوت برمی‌رسیم:

۶-۱. حکایات (تمثیلات) مشترک: در جدول زیر حکایت‌هایی که در هر سه

روایت آمده‌اند، با مشخصات فهرست شده است:

ردیف	عنوان حکایت	گوینده	مخاطب	قسمتی که حکایت مطرح می‌شود (بر حسب شماره‌های پی‌رنگ مشترک)	نتیجه حکایت	نشانی حکایت
۱	بوزینه و درودگر	کلیله	دمنه	۶	لزوم عدم دخالت در کاری که فرد مربوط نیست (و نتیجه بد آن در صورت انجام)	ک ۶۲ ب ۷۴ ان ۷۵
۲	روباه و طبل در بیشه	دمنه	شیر	۸	هر صدای بلندی، لزوماً محتوایی غنی پس پشت ندارد (به‌صرف صدای بلندِ گاو، نیاید از او ترسید).	ک ۷۰ ب ۸۱ ان ۷۸

۳	زاهدی که پادشاه او را خلعتی داد.	کلیله	دمنه	۱۲	هر بدی که از فردی به سبب متابعت از هوای نفس به او رسد، تقصیر خود او است (دمنه خود در اعزاز گاو مقصر است)	ک ۷۴ ب ۸۵ ان ۹۲
۴	زاغی که بر درخت خانه داشت.	کلیله	دمنه	۱۳	رجحان تدبیر و مکر بر قوت بازو	ک ۸۱ ب ۹۰ ان ۱۰۳
۵	ماهی خوار و خرچنگ	شغال	زاغ	ذیل شماره ۴	بایستی حیلتی انتخاب کرد که مناسب باشد و گرنه حیلت نامناسب حيله کننده را به مرگ می‌رساند.	ک ۸۲ ب ۹۱ ان ۱۰۴
۶	خرگوش و شیر	کلیله	دمنه	۱۳	مغرور را می‌توان به دلیل همین نقطه ضعف و غفلت ناشی از غرور هلاک کرد.	ک ۸۶ ب ۹۳ ان ۱۱۰
۷	سه ماهی در آبگیر	دمنه	شیر	۱۴	ضرورت تعجیل (در باب عکس العمل نشان دادن در برابر خیانت گاو)	ک ۹۱ ب ۹۷ ان ۱۱۵
۸	زاغ و گرگ و شغال و شیر و شتر	گاو	دمنه	۱۷	مکر اصحاب غرض، خاصه وقتی متحد شوند، اثر خواهد داشت.	ک ۱۰۶ ب ۱۰۵ ان ۱۳۶

۹	بطی که در آب ستاره می‌دید.	گاو	دمنه	۱۴	اگر شیر به من بد گمان شده است، به سبب خیانت پیشگی اطرافیان پادشاه است	ک ۱۰۲ ب ۱۰۹ ان ۱۲۶
۱۰	طیطوی و وکیل دریا	دمنه	گاو	۱۷	هرکه دشمن را خوار دارد و به آن سبب از نبرد با او غافل شود، شکست می‌خورد.	ک ۱۱۰ ب ۱۱۴ ان ۱۴۱
۱۱	دو بط و باخه دوست آنان	طیطوی ماده	طیطوی نر	ذیل حکایت شماره ۱۰	ضرورت پندشجوی ناصحان (و عاقبت وخیم ترک این کار)	ک ۱۱۰ ب ۱۱۵ ان ۱۴۱
۱۲	بوزینگان و کرم شبتاب و مرغ	کلیله	دمنه	۲۰	تمثیل در اثبات پندناپذیری دمنه از کلیله	ک ۱۱۶ ب ۱۲۲ ان ۱۵۰
۱۳	دو شریک (یکی زرنگ و یکی ساده‌لوح)	کلیله	دمنه	۲۰	در بیان اینکه دمنه به سبب زیرکی زیاده از حد پند نمی‌پذیرد و موقعی متوجه خواهد شد که دیگر پشیمانی سودی ندارد.	ک ۱۱۷ ب ۱۲۲ ان ۱۵۲
۱۴	راسو و غوک (در بیاید پای: سنگ پشت‌ای که در جوار ماری می‌زیست.	پدر شریک زرنگ	پسر شریک (شریک زرنگ)	ذیل حکایت شماره ۱۳	چه بسیار زرنگی‌هایی که هلاکت می‌آورد.	ک ۱۱۸ ب ۱۲۴ ان ۱۵۴
۱۵	بازرگانی که صد من آهن داشت.	کلیله	دمنه	۲۰	تمثیلی در بد بودن دوستی با دمنه برای دوستان او	ک ۱۲۲ ب ۱۲۶ ان ۱۶۲

۲-۶. حکایات (تمثیلات) متفاوت

در داستان‌های بیدپای

ردیف	نام حکایت	گوینده	مخاطب	قسمتی که حکایت مطرح شده (بر حسب شماره‌های بخش پی‌رنگ)	نتیجه حکایت	نشانی حکایت
۱	تمثیل کیک	دمنه	شیر	۱۴	هرکه در سرشت وی بدی باشد، از او نایمن بودن اولی‌تر	۱۰۰
۲	مگس و نیلوفر	گاو	دمنه	۱۷	بد کردم که به شیر اعتماد کردم.	۱۰۸

ج. در انوار سهیلی

ردیف	نام حکایت	گوینده	مخاطب	قسمتی که حکایت	نتیجه حکایت	نشانی حکایت
۱	بازرگان و پسرش	بازرگان	پسر بزرگش	۲	ضرورت جهد در کنار توکل	۶۲
۲	باز و زاغ	بازرگان	پسر بزرگش	۲	عدم کوشش به نام توکل مایه محتاج شدن است.	۶۷
۳	موش اسرافکار	بازرگان	پسر دیگرش	۲	ضرورت معاش‌اندیشی و تلاش به جای غرور نعمت	۷۰

۷۷	هرکه کوشش کند به مطلوب رسد (ضرورت کوشش برای ارتقای درجه)	۲	کلیله	دمنه	سالم و غانم	۴
۹۸	در کوشش برای دفع دشمن همیشه امیدی هست.	۱۳	کلیله	دمنه	گنجشک و باز	۵
۱۰۲	از جاده انصاف عدول نباید کرد.	۱۳	دمنه	کلیله	پادشاه عادل	۶
۱۰۷	با مردم دانا حيله پیش نرود.	۱۳	دمنه	کلیله	گرگ گرسنه و روباه مکار	۷
۱۱۸	هرکه ذاتش بد باشد، نیکی نکند و آخر بد را بروز دهد.	۱۴	شیر	دمنه	عقرب و خرچنگ	۸
۱۲۸	در توجیه بی‌آرامی خود و ترسناکی سیاست شاهان	۱۷	دمنه	گاو	باز و مرغ	۹
۱۳۱	قضای الهی بینش و تدبیر را بی‌فایده می‌سازد.	۱۷	دمنه	گاو	دهقان و بلبل	۱۰
۱۳۴	طمع و زیاده‌طلبی مایه اسارت و خواری است.	۱۷	گاو	دمنه	صیاد و روباه	۱۱
۱۵۹	تمثیلی در بد بودن دوستی با دمنه (به دلیل دروغ‌گویی و مکر او)	۲۰	دمنه	کلیله	باغبان و دوستی‌اش با خرس	۱۲

۷. نگاه نهایی: نقد و تحلیل پی‌رنگ سه روایت

۱-۷. نقد پی‌رنگ اصلی (پی‌رنگ مشترک)

در این بخش، فقط وقایع اصلی سازنده پی‌رنگ مشترک (بدون در نظر گرفتن حکایات میان آن) بررسی می‌شود:

ارتباط نام روایت با پی‌رنگ مشترک: در دو روایت قدیم‌تر، یعنی *کلیله و دمنه* و *داستان‌های بیدپای*، نام روایت به ترتیب «باب شیر و گاو» (ک، ۵۹) و «داستان شیر و گاو» (ب، ۷۱) است که هر دو، از الگوی عطف دو شخصیت اصلی داستان که به ترتیب اثرگذار اصلی (فاعل اصلی) و اثرپذیر اصلی (منفعل اصلی) هستند پیروی می‌کند؛ اما در روایت سوم *انوار سهیلی*، همان عنوان اخلاقی باب، عنوان روایت نیز هست: در اجتناب از قول ساعی و تمام و اهل غرض، و همان طور که ملاحظه می‌شود الگوی حاکم بر این نام چنین است: در (به معنی درباره / در باب ضرورت) + یک «بایسته اخلاقی». این الگو در تمام ابواب کتاب رعایت شده است و نشان از نگاه اخلاقی کتاب و زمینه‌های فکری ملاحسین واعظ کاشفی (به عنوان یک معلم اخلاق) دارد که در سطرهای بعد در پیوند با این مسئله با تفصیل بیشتر سخن خواهیم گفت.

بدین ترتیب، نام دو روایت ارتباطی وثیق و ساختاری با پی‌رنگ دارد؛ چون بر دو شخصیت اصلی بنا شده است و نام سوم نیز درون‌مایه روایت را بیان می‌کند و گرچه این شگرد و تأکید مورد پسند خواننده امروزی نیست، ایراد ساختاری به آن وارد نیست.

۱-۱-۷. عمل داستانی یا تصادف: به جز یک مورد (در گل و اماندن گاو و سپس

راه یافتنش به قلمرو شیر پس از بهبودی)، تمام حوادث اصلی پی‌رنگ مشترک نتیجه مستقیم و منطقی اعمال چهار تن از اشخاص حاضر در روایت است: ۱. پسر بزرگ مرد بازگان؛ ۲. گاو؛ ۳. شیر؛ ۴. دمنه. درباره آن تصادف نیز باید تأکید کرد که ضربه‌ای به

پی‌رنگ نمی‌زند؛ چون اولاً حادثه زمینه‌ای کاملاً منطقی و باورپذیر دارد: ضعف، به دلیل در گل ماندن و دوم اینکه این حادثه به وسیله عمل داستانی شخصیت‌های اصلی و فرعی گسترش می‌یابد و در مجموع، حادثه‌ای کاملاً منطقی و باورپذیر است.

۷-۱-۲. ناهمسازی‌های ساختاری در پی‌رنگ: همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد،

ناهمسازی‌های ساختاری به وسیله حذف نابه‌جا، وقایع زاید و نامرتبط، وقایع مبهم و وقایع متناقض در پی‌رنگ پدید می‌آیند. در پی‌رنگ مشترک، هیچ‌یک از عناصر یادشده وجود ندارد و این امر، شاید به سبب تطابق وقایع و حوادث روایت یا ترتیب و ترکیب وقایع «واقعی» عالم خارج از ذهن باشد؛ اما در باب وقایع زاید و نامرتبط این نکته بر نگارنده روشن نیست که آیا حکایات لابه‌لای پی‌رنگ (چه حکایات مشترک و چه حکایات متفاوت) را می‌توان/ باید زاید (به معنای ساختاری آن) تلقی کرد یا خیر؟

زیرا در هر دو حالت (تلقی و عدم تلقی)، برای تحلیل‌گر ایرادهای اساسی پیش می‌آید؛ چون شرط عدم تلقی حکایات به عنوان عنصر زاید آن است که نتوان بدون ایجاد تغییری بنیادین در پی‌رنگ یا اختلال در روایت این موارد را حذف کرد. در این معنا فقط دو حکایت شماره ۷ (که بیان آن در اقصای شیر به جهت ضرورت برخورد با گاو مؤثر است) و شماره ۱۰ (به سبب تأثیر در برانگیختن گاو برای مقابله با شیر) زاید نیستند و بقیه حکایات پی‌رنگ مشترک و کارکرد تأکید و برجسته‌سازی دارند و علت حادثه/ عمل داستانی اصلی و سرنوشت‌ساز هیچ‌یک از اشخاص داستان نمی‌شوند. از دیگر سو، حذف و زاید پنداشتن این حکایات، اصل و بنیاد فرم این باب و این کتب را (که پیش‌تر نیز گفتیم که در آن حادثه زمینه گفت‌وگو و گفت‌وگو زمینه تعلیم می‌شود) زیر سؤال می‌برد.

۷-۱-۳. پایان‌بندی داستان: این بخش از پی‌رنگ مشترک نیز حائز قوت و ویژگی

مثبت است؛ چون به صورتی تدریجی و با سرعت و آهنگی متناسب با سرعت حدوث سایر وقایع رخ می‌دهد و سریع و به یک‌باره رخ نمی‌دهد.

۲-۷. نقد پی‌رنگ تمثیلات مشترک

۱-۲-۷. داستان زاهد

۱-۲-۷-۱. برخورد زاهد به روباهی که از خونِ دو حیوانِ در حال نبرد می‌خورد: این تصادف صرفاً بدین سبب در داستان تعبیه شده که تمثیلی باشد برای نتیجه‌ای که زاهد در انتهای حکایت می‌گیرد و وجود آن ضرورتی ساختاری ندارد (زاید است) اما نفس وقوع آن غیرمنطقی و غیرقابل باور نیست.

۲-۱-۲-۷. مرگ روباه: دو حیوان وحشی در حال نبرد قصد کشتن روباه را ندارند و او نیز قصد خودکشی ندارد؛ اما به سبب حرصش کشته می‌شود (هماهنگی واقع با درون‌مایه تمثیل).

۳-۱-۲-۷. ورود زاهد به خانه بدکاره: در دو روایت کلیله و دمنه و داستان‌های بیدپای به ذکر مهیاشدن جای اقامت زاهد (بدون اشاره به کیفیت و جزئیات آن) بسنده شده؛ اما در انوار دو تفاوت وجود دارد: الف. علت راه‌یافتن زاهد به خانه بدکاره ذکر شده است: قضا را زن زاهد از بام مشغول نظاره بود. زاهد را دید و از سرگردانی‌اش حدس زد که مسافر است پس به او جا داد (ان، ۹۲)؛ ب. این حادثه نیز خود، یک حادثه با علتی تصادفی و مبهم است. از یک سو، تصادف است و به قصد قبلی کنش‌گران آن یعنی زاهد و بدکاره روی نداده و از دیگر سو علتش مبهم است، یعنی ذکر نشده که چرا زن، بر بام نظاره می‌کرد؟

۴-۱-۲-۷. مرگ بدکاره: این واقعه نیز تصادفی و بر اثر پدیده‌ای طبیعی و فیزیوژیک در بدن مرد رخ می‌دهد.

۵-۱-۲-۷. بریده شدن بینی زن حجام به دست کفشگر مست: این حادثه نتیجه مستقیم عمل داستانی زن حجام (پذیرفتن بسته شدن به جای زن مرد کفشگر) و عمل داستانی کفشگر (خشم و تصمیم او در مجازات زن) است؛ اما از آنجایی که با قصد

مبتنی بر علم و اطلاع کفشگر صورت نگرفته (وی عاملاً و عامداً با دانستن اینکه این زن، زن او نیست بینی‌اش را نبریده)، به نوعی تصادف محسوب می‌شود. تمام این تصادفات، طبیعی، ممکن و در نتیجه باورپذیرند و خللی به ساختار داستان وارد نمی‌کنند.

۲-۲-۷. حکایت دو شریک (یکی ساده‌لوح و دیگری زیرک): زر یافتن این دو شریک نیز پدیده‌ای تصادفی است. تصادفی که مبنای کل قصه است و البته ضعف ساختاری بیشتری به پی‌رنگ داده است. اما این ضعف، کل ساختار داستان را متزلزل نمی‌کند؛ چون اولاً وقوع آن ناممکن نیست (احتمالش کم است، اما غیرممکن نیست و در نتیجه باورپذیر است)؛ ثانیاً از طریق اعمال داستانی منطقی و باورکردنی اشخاص ادامه و گسترش می‌یابد.

۳-۷. ناهمسازی‌های حکایات (تمثیلات) مشترک

۱-۳-۷. حذف نابه‌جا فقط در حکایت زاهد دیده می‌شود (که در آن علت/ کیفیت راه‌یافتن زاهد به خانه روسپی یا علت نظاره‌کردن وی از بالای بام (در روایت سهیلی ذکر نشده) و همان‌گونه که قبلاً نیز گفته شد، به ایجاد ابهام علی، در زنجیره وقایع می‌انجامد.

۲-۳-۷. وقایع زاید و نامرتبط در تمثیلات مشترک نیز، فقط در ماجرای بازخوردن زاهد به روباه و دو حیوان وحشی (ذیل قصه زاهد) دیده می‌شود.

۳-۳-۷. وقایع متناقض: این دسته نیز فقط در حکایت زاهد دیده می‌شود: اولاً زاهد شاهد یا واقف بر بسیاری اعمال خصوصی است که بی‌حضور غیر انجام می‌شود: ۱. آرمیدن مرد جوان نزد کنیز زیباروی؛ ۲. سعی در فروکردن زهر به اسافل مرد جوان؛ ۳. عشق باختن زن کفشگر با رفیقش (که گرچه به وقوع نمی‌پیوندد، اما حتی قصد کردن برای انجامش، درحالی‌که زن می‌داند زاهد در منزلش حضور دارد، بسیار سؤال‌برانگیز است. ثانیاً زاهد در طول تمام اتفاقات تنها نظاره‌گر است، در صورتی که شاید طبیعی

بود که به وقایع، واکنش نشان دهد و سخنی بر زبان راند و این باورپذیری وقایع داستان زاهد را بسیار ضعیف می‌کند.

به سبب تمام دلایل مطرح شده در این بخش، پی‌رنگ اکثر تمثیلات مشترک از استحکام، منطق و باورپذیری لازم برخوردار است؛ اما داستان زاهد بسیار ضعیف و پُرتشت می‌نماید.

۷-۴. نقد و تحلیل پی‌رنگ حکایات (تمثیلات) متفاوت

۷-۴-۱. حکایات (تمثیلات) متفاوت در *داستان‌های بیدپای*: بنا بر شرحی که در جدول گذشت، دو داستان متفاوت در *داستان‌های بیدپای* مذکور است که دارای هیچ حادثه تصادفی یا عنصر ناهم‌ساز نیست و در نتیجه ایرادی بدان‌ها وارد نیست.

۷-۴-۲. حکایات (تمثیلات) متفاوت در *انوار سهیلی*: پیش‌تر در جدول ذکر شد. پانزده تمثیل متفاوت با پی‌رنگ اصلی در *انوار سهیلی* به چشم می‌خورد و به نظر می‌رسد حکایات در ابتدای باب به این دلیل اضافه شده‌اند که حوادث افزون‌تر و متنوع‌تر، گفت‌وگوهایی را در پی آورد که طرح مسائل اخلاقی را به شکلی گسترده‌تر و متنوع‌تر ممکن سازد.

و اینک حکایت نقد و تحلیل پی‌رنگ (در اینجا به دلیل عدم وجود نام مستقل برای داستان از این عنوان صرف نظر شد):

۷-۴-۳. عنصر تصادف در حکایات (تمثیلات) متفاوت *انوار سهیلی*

۷-۴-۳-۱. حکایت *درویش و باز و زاغ*: تنها عنصر تصادفی این حکایت و تمثیل، برخورد *درویش* با *باز* و *زاغ* است که تصادفی باورپذیر است.

۷-۴-۳-۲. حکایت *سالم و غانم*: دو تصادف در این حکایت دیده می‌شود که یکی رسیدن به مرغزار *خرم* در پای کوه است و دیگری یافتن سنگی که بر آن درباره راه دشوار نوشته شده است. این دو تصادف زمینه اتفاقات بعدی هستند؛ اما به نظر نگارنده چون وقوعشان باورناپذیر یا لااقل سخت باور است، به شدت به منطق علی داستان ضربه

زده‌اند. به دیگر بیان، از یک سو معلوم نیست در بیابانی چنین هالک (ان، ۷۷) به یک باره چنین جایگاه خرمی چگونه وجود تواند داشت؟ و از دیگر سو، وجود چنین سنگی، چنین گردابی، چنین راه دشواری و چنین شهر و مردمی چگونه ممکن است (حتی در عالم قصه)؟ در نتیجه، خواننده امروزی نمی‌تواند این عناصر را به راحتی باور کند.

۷-۴-۳. حکایت پادشاه عادل: این پادشاه که ابتدا بسیار ستم‌پیشه است، در اثر مشاهده سلسله‌ای از تصادفات، تغییر شخصیت می‌دهد و عدالت‌ورز می‌شود. دریده شدن پای رویاه به دندان سگ به دنبال خود سلسله‌ای از تصادفات را می‌آورد و قیود به کاررفته در جمله (مانند از قضا و...) نیز بر تصادفی بودن این تبعات تأکید دارد: انسانی پای آن سگ را به سنگ می‌شکند (واقعه‌ای که نباید آن را تصادف دانست و در تیتیر بعد بدان می‌پردازیم، مگر اینکه همزمانی و پشت سر هم بودن این واقعه با عمل سگ را تصادف بدانیم نه نفس واقعه را) و در پی این اسبی پای آن فرد را به لگدی در هم می‌شکند و اندکی بعد پای اسب هم در چاله فرومی‌رود. این تصادفات همه به تنهایی شدنی‌اند و توالی‌شان هم گرچه احتمال زیادی ندارد، محال نیست و در نتیجه این مسائل باورناپذیر نیستند.

۷-۵. ناهمسازی ساختاری حکایات متفاوت با پی‌رنگ اصلی در *انوار سهیلی*

حذف نابه‌جا در این حکایات دیده نشد و همچنین، وقایع زاید و نامرتبط با پی‌رنگ هر حکایت.

۷-۵-۱. وقایع مبهم: ۱. اینکه در حکایت سالم و غانم، قهرمان پیروز چگونه می‌تواند سنگی (که توصیف سنگینی آن با تأکید ممتنع بیان شده است) را چنین و «به یک‌باره» از چنان کوه بلند و راه ناهمواری بالا برد؟ (ان، ۸۰)

(و به راستی که قهرمان جلوه دادن «شخص کانونی» روایت سبب شده که چنین اغراقی نامتناسب، نامطبوع و مبهم به لحاظ ساختاری، امکان وقوع و چرایی در این بخش از قصه گنجانده شود).

۲. در داستان گنجشکان و باز، تناقضی میان تعبیر دو صفحه از متن موجود است: در صفحه ۹۸ می‌خوانیم: «باز، به محض نزدیک شدن سن جوجه‌های گنجشکان به حد پریدن، آن‌ها را می‌گرفت و می‌خورد.» و آن‌گاه در صفحه بعد می‌خوانیم: «یک بار، زمانی که جوجه‌ها به حد رشد رسیدند، اولیای ایشان از دیدن پرواز فرزندان شادمان گشتند، اما به یک باره یادشان به باز افتاد و در قعر ناراحتی فرورفتند.» که میان این دو بخش، تناقض و ناهمسازی، آشکار است.

۳. در داستان پادشاه عادل، انگیزه پیاده از سنگ انداختن به پای سگ، مسکوت گذاشته شده و بدین دلیل مبهم است.

۴. در داستان باغبان و دوستی گرفتن خرس با وی سبب انس گرفتن باغبان «به علت جنسیت» (ان، ۱۵۹) تعبیر شده؛ اما روشن نیست که چه جنسیت و سنخیتی میان باغبان و خرس (چه در عالم واقع و چه در عالم «تمثیل») وجود تواند داشت. به دیگر بیان، نویسنده دقت نکرده و در فضای قصه خویش زمینه و بستری را فراهم نکرده که ما میان این دو تجانس را حس کنیم و این امر پی‌رنگ روایت را با ضعف ساختاری مواجه ساخته است.

۶-۷. بررسی کیفیت «پیوند» حکایات متفاوت با پی‌رنگ اصلی (مشترک)

۱-۶-۷. در داستان‌های بیدپای

در کلیله و دمنه در قسمت ۲-۱۴ از پی‌رنگ مشترک می‌بینیم که وقتی شیر، از دمنه خبری مبنی بر قصه گاو در توطئه بر ضد خود را می‌شنود، می‌گوید او به هیچ وجه توان غلبه‌بردن را ندارد (ک، ۹۷: س ۷-۵). مشابه این مسئله در بیدپای نیز دیده می‌شود (ب، ۱۰۰: س ۱-۳) و در هر دو روایت نیز دمنه شاه را از مغرور شدن بدین امر باز می‌دارد؛ اما تفاوت بیدپای با کلیله در اینجاست که برای قبولاندن این نهی، در بیدپای تمثیل «کیک در بستر مرد» مطرح شده است (که می‌خواهد محتوای گفته دمنه را مؤکد سازد که به شیوه‌ای متناسب و در جایی متناسب هم از آن بهره‌برداری شده است).

۱-۱-۶۷. تمثیل مگس و نیلوفر: این تمثیل بیش از آنکه تمثیل در معنای حکایت باشد، تمثیل در دو معنای «مثال» (و نمونه) و «تشبیه» است و در آن گاو، ماندن خود در میان وجودش را به نشستن مگس بر برگ نیلوفر مانند کرده که بسیار بجا و متناسب افتاده و مافی‌الضمیر شنبزه را عینی می‌سازد.

۲-۶۷. در انوار سهیلی

تمثیلات متفاوت با پی‌رنگ مشترک در این کتاب را می‌توان به دو دسته تمثیلات اقناعی اخلاقی و تمثیلات صرفاً اقناعی تقسیم کرد (در اینجا منظور ما از تمثیلات اقناعی اخلاقی، تمثیلاتی است که در آن‌ها گوینده، علاوه بر به کرسی نشاندن حرف خود در «جدول» با طرف مقابل می‌خواهد او را از ردیلتی باز دارد و به فضیلتی فراخواند؛ اما در تمثیلات صرفاً اقناعی چنین نیست و گوینده صرفاً در پی آوردن مثال و دلیلی برای قبولاندن روایی سخن خویش به طرف مقابل است):

۳-۶۷. تمثیلات اقناعی اخلاقی در انوار سهیلی

۱-۳-۶۷. گفت‌وگوی بازرگان و پسر اولش در باب توکل: در دو روایت اقدم (کلیله و دمنه و داستان‌های بیدپای)، همین که بازرگان، پسران را به کسب مال و حفظ آن ترغیب و تحریض می‌کند و از اسراف تن‌پروری منع می‌کند، آنان سر به راه می‌آورند و داستان با بیان در گل ماندگی شنبزه ادامه می‌یابد؛ اما در انوار سهیلی دو تن از پسران با پدر سخن می‌گویند و محاجه می‌کنند (ان، ۶۲ به بعد).

مورد نخست، بحث پسر بزرگ با پدر در باب ترجیح توکل بر جهد است و جواب پدر (که نهایتاً به عدم منافات جهد و توکل و بیان لزوم هم‌زمانی این دو می‌رسد) و یکی از استدلال‌ات پدر در این مسیر و بحث (مبنی بر اینکه بی‌جهد به بهانه توکل سبب فقر می‌شود)، با تمثیل درویش و باز و زاغ بیان می‌گردد (ان، ۶۷).

همان طور که ملاحظه می‌شود این بحث، مبحثی اخلاقی عرفانی است که کاشفی با

مهارت آن را در لابه‌لای پی‌رنگ اصلی گنجانده است (و ما در بخش درون‌مایه از زمینه‌های چنین امری سخن خواهیم گفت).

۶۷-۳-۲. پاسخ بازرگان به سؤال فرزند دوم: پس از محاجه مذکور در شماره پیشین، پسر دوم می‌گوید: «ای پدر ما توان توکل کلی نداریم و ناچار از کسب مالیم، اما با مال مکتسب چه کنیم؟» (ان، ۶۹) که پدر در پاسخ به این سؤال، ضرورت پایبندی به اصل اخلاقی اسراف‌نکردن را مطرح می‌سازد و آن را در قالب حکایت موش اسراف‌کار (ان، ۷۰) بیان می‌دارد و باز هم می‌بینیم که مانند سؤال قبل، افزودن یک عمل داستانی، بستری برای بیان یک آموزنده اخلاقی در قالب یک قصه را فراهم آورده است.

۶۷-۳-۳. حکایت و تمثیل پادشاه عادل: این تمثیل از زبان کلیله خطاب به دمنه و در آنجا بیان می‌شود که او دمنه را از آزار ناجوانمردانه گاو بر حذر می‌دارد (ان، ۱۰۱) و به دیگر سخن در مواجهه عملی با رذالتی اخلاقی سعی می‌کند با تمثیلی فرد خطاکار (دمنه) را اصلاح کند (که در دو روایت دیگر به این شکل وجود ندارد).

۶۷-۴. تمثیلات صرفاً اقناعی در انوار سهیلی

تمام نه حکایت و تمثیل دیگر را در بر می‌گیرند و هریک به نحوی استادانه با گفت‌وگوی طرفین پیوند یافته‌اند؛ به نحوی که خواننده احساس تشتی در سیر مطالب نکند که این نقطه قوت و نکته مهمی در باب پی‌رنگ کتاب انوار سهیلی است.

۸. نتیجه‌گیری

پس از بررسی و سنجش تطبیقی باب «شیر و گاو»، در سه تحریر از کلیله و دمنه با تکیه بر عنصر داستانی طرح (پی‌رنگ)، شخصیت و درون‌مایه نتایج زیر به دست آمد:

۱-۸. در باب محل قرار گرفتن باب حاوی این داستان در سه کتاب (بدون در نظر گرفتن دیباچه مصنف) دانستیم که در کلیله و دمنه و داستان‌های بیدپای سه عنوان پیش

از آغاز باب حاوی داستان شیر و گاو وجود دارد؛ اما کتاب *انوار سهیلی*، با دیباچه مؤلف آغاز می‌شود که در انتهای آن ابواب کتاب را برشمرده است (شامل ۱۴ باب) و بلافاصله باب نخست آغاز می‌شود. این باب، در متن کتاب «اجتناب از قول ساعی و نمام و اهل غرض» است؛ اما ۵۱ صفحه نخست آن کلاً به مبحثی دیگر - در باب منشأ کتاب - پرداخته که این عنوان در فهرست کتاب از تیتراژ پیش‌گفته جدا شده، اما با کمال تعجب هر دوی این عناوین نام «باب اول» دارند (ذکر دو «باب اول» با دو عنوان متفاوت در فهرست) و در متن نیز تفاوتی یا فهرست هست و عنوانش متفاوت از فهرست است) و در متن نیز تفاوتی با فهرست هست که عنوان اول («در اصل و منشأ کتاب کلیله و دمنه») بر خلاف فهرست حذف شده و همه مطالب به‌عنوان بخشی از باب «اجتناب از...» تلقی شده و به چاپ رسیده است.

۲۸. در صفحات اضافه در ابتدای *انوار سهیلی* دانستیم که این صفحات خلاصه‌ای از مطالب دو روایت *کلیله و دمنه* بهرام‌شاهی و *بیدپای* (که متنی مشترک را مبنای تدوین اثر خود قرار داده بوده‌اند) را با مطالب دیگر درآمیخته و از هر مطالبی فرصتی برای ذکر یک گفت‌وگو در متن داستان به دست آورده و از هر گفت‌وگو بهانه‌ای برای طرح مباحث اخلاقی (به‌شکل «علم الاخلاق» در کتبی چون *معراج السعاده* مطرح شده) و شکلی عرفانی یافته است.

۳۸. هر دو روایت قدیم‌تر، از الگوی عطف دو شخصیت اصلی داستان که به ترتیب اثرگذار اصلی (فاعل اصلی) و اثرپذیر اصلی (منفعل اصلی) هستند، پیروی می‌کنند؛ اما در روایت سوم (*انوار سهیلی*)، همان عنوان اخلاقی باب، عنوان روایت نیز هست: «در اجتناب از قول ساعی و نمام و اهل غرض». و همان‌طور که ملاحظه می‌شود، الگوی حاکم بر این نام چنین است: «در (به‌معنی درباره) در باب ضرورت) + یک بایسته اخلاقی». این الگو در تمام ابواب کتاب رعایت شده است و نشان از نگاه اخلاقی کتاب

و زمینه‌های فکری ملاحسین واعظ کاشفی (به عنوان یک معلم اخلاق) دارد. به جز یک مورد (در گِل و اماندن گاو) تمام حوادث اصلی پی‌رنگ مشترک نتیجه مستقیم و منطقی اعمال چهار تن از اشخاص حاضر در روایت (پسر بزرگ مرد بازگان، گاو، شیر و دمنه) است و این تصادف نیز ضربه‌ای به پی‌رنگ نمی‌زند؛ چون زمینه‌ای کاملاً منطقی و باورپذیر دارد: ضعف به دلیل در گِل ماندن. به علاوه، این حادثه به وسیله عمل داستانی شخصیت‌ها گسترش می‌یابد (در مجموع، حادثه‌ای کاملاً منطقی و باورپذیر است).

در بحث از «ناهمسازی‌های ساختاری» پی‌رنگ مشترک بیان شد که در پی‌رنگ مشترک، هیچ‌یک از عناصر یادشده وجود ندارد و این امر، شاید به سبب تطابق وقایع و حوادث روایت یا ترتیب و ترکیب وقایع «واقعی» عالم خارج از ذهن باشد؛ اما در باب وقایع زاید و نامرتبط این نکته بر نگارنده روشن نیست که آیا حکایات لابه‌لای پی‌رنگ را می‌توان/ باید زاید (به معنای ساختاری آن) تلقی کرد یا خیر؟ زیرا شرط عدم تلقی حکایات به عنوان عنصر زاید، آن است که نتوان بدون ایجاد تغییری بنیادین در پی‌رنگ یا اختلال در روایت این موارد را حذف کرد. در این معنا فقط دو حکایت شماره ۷ (که بیان آن در اقناع شیر به جهت ضرورت برخورد با گاو موثر است) و شماره ۱۰ (به سبب تأثیر در برانگیختن گاو برای مقابله با شیر) زاید نیستند و بقیه حکایات پی‌رنگ مشترک صرفاً کارکرد تأکید و برجسته‌سازی دارند و علت حادثه/ عمل داستانی اصلی و سرنوشت‌ساز هیچ‌یک از اشخاص داستان نمی‌شوند؛ اما از دیگر سو، حذف زاید پنداشتن این حکایات، اصل و بنیاد فرم این باب و این کتب را زیر سؤال می‌برد.

۴-۸. پایان‌بندی پی‌رنگ مشترک نیز حائز قوت و دارای ویژگی مثبت است؛ چون به صورتی تدریجی و با سرعت و آهنگی متناسب با سرعت حدوث سایر وقایع رخ می‌دهد.

همچنین در بررسی پانزده حکایت (تمثیلات) مشترک در لابه‌لای این پی‌رنگ

مطرح شده:

مجموعاً شش تصادف در این بخش دیده می‌شود که پنج مورد از آن در حکایت زاهد دیده می‌شود. تمامی این تصادفات «طبیعی»/ «ممکن» و در نتیجه باورپذیرند و خللی به ساختار داستان وارد نمی‌کنند.

چهار نوع ناهمسازی ساختاری در حکایت مشترک نیز تنها در حکایت زاهد دیده می‌شوند (هرکدام یک بار) و این موارد باعث شده که حکایت یادشده ضعیف‌ترین ساختار را در بین کل حکایات این باب داشته باشد؛ اما پی‌رنگ اکثر تمثیلات مشترک از استحکام، منطق و باورپذیری لازم برخوردار است.

۵۸. در بررسی حکایت (تمثیلات) متفاوت (غیرمشترک) در لابه‌لای این پی‌رنگ سه روایت مطرح شد: هیچ حکایت متفاوتی در کلیله نیست؛ اما به ترتیب دو و دوازده حکایت غیرمشترک در *بیدپای و انوار سهیلی* می‌توان یافت که دو داستان نخست به طرز مناسب با پی‌رنگ اصلی در پیوسته‌اند و دارای هیچ حادثه تصادفی یا عنصر ناهمسازی نیستند (در نتیجه ایرادی بدان‌ها وارد نیست). اما در پانزده حکایت غیرمشترک *انوار سهیلی* (که به دو دسته تمثیلات اقصاعی اخلاقی و تمثیلات صرفاً اقصاعی تقسیم می‌شوند)، گرچه پیوند با حکایات اصلی به نحوی شایسته برقرار شده، چهار مورد ابهام در طرحشان دیده می‌شود که ساخت برخی از آن‌ها را ضعیف کرده است. به علاوه، افزودن این تعداد حکایت (برابر هشتاد درصد از کل تمثیلات مشترک) حرص کاشفی را به بیان مسائل «تعلیمی» (در معنی اعم آن، هم شامل «اخلاق» و هم شامل «حکمت و عرفان»)، نشان می‌دهد که سبب شده او بدین قصه‌پردازی‌ها با حجمی مفصل دست زند.

پی‌نوشت‌ها

۱. بر مبنای جست‌وجو در وبسایت کتابخانه ملی و مرکز اسناد جمهوری اسلامی ایران (<http://www.nali.ir>)، تارنمای «نمامتن» از شرکت ایلا نرم‌افزار (<http://www.namamatn.ir>) و نمایه کتابخانه‌های عمومی کشور، در کنار وبسایت

بانک اطلاعاتی جهاد دانشگاهی (<http://www.sid.ir>) و پایگاه پژوهشگاه علوم انسانی (<http://www.ensani.ir>) تا تاریخ ۱۳۹۷/۲/۲۵، هیچ پژوهشی که دقیقاً به بررسی مفاهیم و موضوعات پیش گفته در سه متن یادشده پرداخته باشد، یافت نشد؛ در نتیجه تیتري جدا برای پیشینه در نظر نگرفتیم.

۲. «... مرکب از دو کلمه پی + رنگ است؛ پی به معنای بنیاد، شالوده و پایه آمده و رنگ به معنای طرح و نقش. بنابراین روی هم پی رنگ به معنای بنیاد نقش و شالوده طرح است و معنای دقیق و نزدیک برای Plot» (میرصادقی، ۱۳۷۶: ۲۹۳).

۳. از اینجا تا انتهای مقاله، ک، ب، و ان، به ترتیب نشانه کوتاه شده ارجاع به کلیله و دمنه، داستان های بیدپای و انوار سهیلی است.

منابع

۱. آلت، میریام (۱۳۶۸)، *رمان به روایت رمان نویسان*، ترجمه علی محمد حق شناس، تهران: مرکز.
۲. البخاری، محمد بن عبدالله (۱۳۶۹). *کلیله و دمنه (داستان های بیدپای)*، تصحیح پروز ناتل خانلری و محمد روشن، تهران: خوارزمی.
۳. احمدی، بابک (۱۳۷۰)، *ساختار و تأویل متن*، تهران: مرکز.
۴. پرین، لورنس (۱۳۶۶)، *تأملی دیگر در باب داستان*، ترجمه حسن سلیمانی، تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
۵. _____ (۱۳۷۸)، *ادبیات داستانی ساختار: دا و معنی*، ترجمه حسن سلیمانی و فهیمه اسماعیل زاده، تهران: رهنما.
۶. دستغیب، عبدالعلی (۱۳۷۵)، *درباره ادبیات داستانی*، تهران: ما.
۷. فورستر، ادوارد مورگان (۱۳۵۳)، *جنبه های رمان*، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران: شرکت انتشارات کتاب های جیبی.

۸. مستور، مصطفی (۱۳۸۴)، *مبانی داستان کوتاه*، تهران: مرکز.
۹. مکاریک، ایرنا ریما (۱۳۸۴)، *دانشنامه نظریه‌های ادبی معاصر*، ترجمه مهراں مهاجر و محمد نبوی، تهران: آگه.
۱۰. میرصادقی، جمال (۱۳۷۶)، *ادبیات داستانی*، تهران: سخن.
۱۱. میرصادقی، جمال و میمنت میرصادقی (ذوالقدر) (۱۳۸۰)، *فرهنگ اصطلاحات داستان‌نویسی*، تهران: کتاب مهناز.
۱۲. میرصادقی، جمال (۱۳۸۳)، *عناصر داستان*، تهران: سخن.
۱۳. نصرالله منشی، ابوالمعالی (۱۳۶۱)، *کلیله و دمنه بهرام‌شاهی*، مصحح و شارح مجتبی مینوی طهرانی.
۱۴. واعظ کاشفی، ملاحسین (۱۳۶۲)، *انوار سهیلی یا کلیله و دمنه کاشفی*، تهران: امیرکبیر.

